

ARCHEOLOGIA UNIWERSYTECKA W POZNANIU. JEJ WCZORAJ I DZIŚ

PRAHISTORIA I ARCHEOLOGIA NA UNIWERSYTECIE W POZNANIU – WCZORAJ I DZIŚ

PRAHISTORY AND ARCHAEOLOGY AT THE UNIVERSITY IN POZNAŃ – YESTERDAY AND TODAY

Danuta Minta-Tworzowska

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland

Włodzimierz Rączkowski

Instytut Prahistorii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Poland

ABSTRACT. The article discusses the history of archaeology at the University of Poznań since its establishing (31st January 1919) to the present day. It explains what boosted its development, and points at difficult periods in its history. More concern has been devoted to the origins of archaeology at the University, and especially to Józef Kostrzewski, an outstanding archaeologist who created a vision of archaeology in Poznań and influenced its development for years, a researcher who established his own school of archaeology. In the article the way has been shown leading to the creation of the Institute of Prehistory (in 1982) and Jan Žak's concerns in this regard. Less attention has been paid to the modern history of archaeology as it has been discussed in other articles in this volume.

WPROWADZENIE

Przytłoczeni codziennością, do refleksji nad dziejami naszego Instytutu wracamy zwłaszcza przy szczególnych okazjach – pamiętaliśmy o 90-leciu archeologii na Uniwersytecie w Poznaniu, przypadającym na rok 2008, natomiast w 2013 r. minęło już 95 lat. Przypominanie tak ważnych rocznic ma swoje znaczenie. W myśl zasady,

że każde pokolenie pisze swoją historię, potrzebujemy od czasu do czasu spojrzeć wstecz i krytycznie zastanowić się nad tym, co osiągnęliśmy, jak zmieniamy archeologię na Uniwersytecie w Poznaniu. Pragniemy na nowo uwzględnić źródła, zrozumieć osobowości archeologów z czasów tworzenia się zrębów archeologii uniwersyteckiej, spojrzeć na tamte czasy, by lepiej poznać ludzi i ich działania, a w konsekwencji także współczesność. We współczesnej koncepcji studiów nad przeszłością w coraz większym stopniu zdajemy sobie sprawę z roli kontekstów historycznych, w jakich ludzie podejmowali decyzje, swoją aktywność zawodową czy kształtowali kierunki badań. W znaczącym stopniu to w przeszłości zostały określone istotne pola badawcze do dziś odgrywające ważną rolę. Choćby z tego powodu warto spojrzeć na dorobek naszych poprzedników.

POCZĄTKI UNIWERSYTETU

Instytut Prehistoryczny został powołany do życia w momencie powstania Uniwersytetu w Poznaniu. Zanim to nastąpiło, Poznań i Wielkopolska miały swój grudzień 1918 r. Nad Wartą niepodległa Polska liczy się bowiem od powstania wielkopolskiego, jedyne zwycięskie w skali polskich powstań narodowych, osadzonego w realiach rodzinnych i bogatego w lokalną wzniosłą mitologię. Dopiero 27 grudnia 1918 r. legenda i podziw dla Jana Paderewskiego zrobiły swoje, a resztę uczyniło społeczeństwo Wielkopolski. Wtedy to aż do 1919 r., jak pisze Waldemar Łazuga¹, były w Poznaniu „polityki większe i mniejsze”, a samo „miasto było w tych dniach kolorowe, ożywione, pełne ruchu i entuzjazmu dla wspólnej sprawy”. Niemieckie panowanie odchodziło, przytłoczone wielkim entuzjazmem Polaków. Sam proces przywracania polskości Poznaniowi wymagał dużej pracy – od zmiany nazw ulic, placów, instytucji itp. z niemieckich na polskie po kształtowanie nowej władzy, szkolnictwa, w tym najważniejszego z naszego punktu widzenia działania – powołania Uniwersytetu Poznańskiego. Poznań szczycił się tradycją sięgającą czasów Akademii Lubrańskiego, ale głównie działalnością Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, chcącego od dawna założyć uniwersytet². To jeszcze pod władzą niemiecką, 11 listopada 1918 r. powołano Komisję Organizacyjną Uniwersytetu Polskiego w Poznaniu, na której czele stanął profesor Heliodor Święcicki. W jej skład wchodził też: dr Józef Kostrzewski (sekretarz, który od 1914 r. był kustoszem zbiorów archeologicznych Towarzystwa), dr Michał Sobeski, ks. dr Stanisław Kozierowski, a później również Bronisław Niklewski³. J. Kostrzewski miał

¹ Łazuga 2005, 149.

² Trzeciakowski 1999, 107–123; Boras 1999, 45–76.

³ Czubiński 1999, 126, 127; Kostrzewski 1970, 106; Stolpiak 1982; Kaczmarek 1996, 109–112; Żak 1970; 1972.

wówczas 33 lata i ogromną pasję budowania. Jego rola w tworzeniu zrębów Uniwersytetu jest naszą dumą i powinna na trwałe pozostać punktem odniesienia dla kreowania pozycji archeologii w strukturach uniwersyteckich.

Wydarzenia rozwijały się dynamicznie i 30 stycznia 1919 r. Komisariat Naczelnej Rady Ludowej (z którą związani byli arystokraci i narodowi demokraci) zatwierdził Wydział Filozoficzny jako sprawę „najpilniejszą i najmniej nastroczającą trudności”. 5 kwietnia 1919 r., podczas posiedzenia grona profesorów wybrano pierwszego rektora, którym został Heliodor Świącicki, a J. Kostrzewski przedstawił propozycję powołania katedr kierunków humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych, w tym katedry prehistorii. W tymże samym dniu, na wniosek J. Kostrzewskiego przemianowano zamek cesarski na *Collegium Maius*, a gmach Akademii Królewskiej na *Collegium Minus*⁴.

Maj 1919 r. zapisał się w historii Wielkopolski w sposób spektakularny. 7 maja 1919 r. zainaugurowano rok akademicki – i data ta jest uznawana za moment utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu, nazwanego wówczas Wszechnicą Piastowską⁵, a od 24 czerwca 1920 r. Uniwersytetem Poznańskim. Zdaniem historyków⁶ powołanie Uniwersytetu w Poznaniu było wydarzeniem takiej rangi, że nic nie mogło i dotąd nie może się z nim równać – ani Targi Poznańskie, ani nawet czerwiec 1956 r. Wspomnieć należy, że ówczesna władza w postaci Komisariatu Rady Regencyjnej nie miała uregulowanych stosunków politycznych z Warszawą, a Niemcy straszili odwetem. Jednak władze w Poznaniu nie zważały na to i nic nie zmąciło doniosłości oraz wzniosłości tej inauguracji rozpoczętej mszą świętą w Katedrze, a następnie pochodem od Chwaliszewa aż do *Collegium Maius*. Na uroczystość przybyły liczne delegacje z Warszawy, Krakowa i Lwowa, a także przedstawiciele władz państwowych, kościelnych. Rektor Świącicki wygłosił pamiętne przemówienie, z którego przesłanie „strzeżcie się szarzyzny życia, w którym nie ma wielkich ukochań i słońc wielkich. Czynne ukochanie Polski niech będzie celem waszego życia [...]” jest powtarzane przez kolejnych rektorów do dziś⁷. To Uniwersytet na zawsze zmienił miasto. Poznań z miasta drobnomieszczańskiego stał się prężnym ośrodkiem akademickim, otwartym dla przybyszów i mieniącym się różnorodnością poglądów, stanowisk, ocen, możliwością swobodnej dyskusji naukowej.

Jednak polskość długo i – można rzec – nieśmiało wracała na ulice Poznania, do szkół, urzędów, na dworce. Powoli przywracano Poznaniowi polski wygląd (inicjatywa Rady Ludowej z lutego 1919 r.). Zmieniano symbole, nazwy i język. Trudno nam, współczesnym, wyobrazić sobie, jak szybko przeistaczał się wówczas Poznań, eliminując z urzędów państwowe pruskie godła, zmieniając niemieckie nazwy ulic,

⁴ Kostrzewski 1970, 106 n.; Stolpiak 1982; Kaczmarek 1996, 109–112; Łazuga 2005, 155 n.

⁵ Czubiński 1999, 123–135; Łazuga 2005, 157.

⁶ Np. Łazuga 2005, 154.

⁷ Boras 2003; Łazuga 2005, 157.

burząc pomniki wystawione na cześć Niemców, zmieniając funkcje budynków. Uwalniano Poznań od oznak niemieckiego panowania. W takiej atmosferze powstawały pierwsze instytucje związane z badaniem odległej przeszłości.

SEMINARIUM/ZAKŁAD/INSTYTUT PREHISTORYCZNY JAKO STRUKTURA ORGANIZACYJNA ARCHEOLOGII NA UNIWERSYTECIE

Utworzenie Uniwersytetu w Poznaniu było aktem istotnym w kreowaniu nowej tożsamości mieszkańców Poznania i Wielkopolski. Było to możliwe dzięki utrzymaniu i pogłębieniu świadomości narodowej w okresie rozbiorów. Wspólna tradycja historyczna była tu istotnym czynnikiem. Jej badanie zatem, pogłębianie wiedzy i jej popularyzowanie było stałym zadaniem wielkopolskich elit prowadzących „najdłuższą wojnę nowoczesnej Europy”. O ile przed I wojną światową było to głównie kolekcjonowanie zabytków przeszłości (rola Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego, nauczycieli, ziemian), to wprowadzenie archeologii na Uniwersytet było nadaniem tym amatorskim wcześniej działaniom poziomu naukowego. Potoczna wiedza na temat badań odległej przeszłości musiała mieć istotny wpływ na postrzeganie tych badań. Popularny termin archeologia kojarzył się jednak bardziej z badaniami obszarów śródziemnomorskich (archeologia klasyczna). I choć ten zakres badawczy był istotny, to nie miał większego znaczenia w kształtowaniu nowej tożsamości mieszkańców Wielkopolski. Nie może zatem dziwić, że w odniesieniu do badania starożytnej przeszłości Wielkopolski, i szerzej: Europy Środkowej, stosowano termin prehistoria. Takie rozróżnienie terminologiczne znalazło swoje odzwierciedlenie w strukturze nauk badających przeszłość na Uniwersytecie.

Od początku główną rolę odgrywało Seminarium Prehistoryczne (Zakład), powołane 30 stycznia 1919 r. (dekretem Naczelnej Rady Ludowej o utworzeniu Wydziału Filozoficznego), nazywane powszechnie Instytutem Prehistorycznym. Takiej nazwy używał również J. Kostrzewski (mianowany 1 kwietnia 1919 r. profesorem przez Naczelną Radę Ludową) (ryc. 1) jako jego kierownik (dyrektor) i tak też widniało to na pieczęcie. Jednocześnie utworzono seminarium poboczne – archeologii klasycznej. Dyrektorem Seminarium Prehistorycznego nieprzerwanie był Józef Kostrzewski, natomiast mniej szczęścia miało Seminarium Archeologii Klasycznej – początkowo dyrektorem był to prof. Jan Sajdak, potem stanowisko to było nieobsadzone, a w praktyce kierowała nim Mieczysława Ruxerówna⁸.

Archeologię wykładano również na innych kierunkach, takich jak: seminarium numizmatyczne, historia starożytna, a także na antropologii fizycznej.

Dane dotyczące liczby słuchaczy tych kierunków (prehistorii jako głównego, a archeologii klasycznej jako pobocznego) są niekompletne – i tak na przykład w 1929 r.

---

⁸ Kostrzewski 1970, 106 n.; Stolpiak 1982; Kaczmarek 1996.

było ośmiu słuchaczy prehistorii, a dwóch na archeologii klasycznej (jeśli wierzyć tym danym). Natomiast w wypowiedziach ówczesnych rektorów prehistoria była chlubą uczelni. Studiowano wówczas w systemie trójdziedzinowym: studenci historii sztuki i slawistyki mogli wybierać prehistorię. W 1936 r. J. Kostrzewski zaproponował, by taka możliwość istniała też na historii. W roku akademickim 1933/1934 na seminarium prehistoryczne zapisało się 30 studentów.

Przez 95 lat historii Uniwersytetu nazwy jednostek organizacyjnych merytorycznie dotyczących prehistorii (prahistorii) i archeologii zmieniały się. Od 30 stycznia

Ryc. 1. Józef Kostrzewski, współzałożyciel Uniwersytetu Poznańskiego oraz Instytutu Prehistorycznego. Był dyrektorem Instytutu w latach 1919–1950, z wyłączeniem okresu II wojny światowej; kierownikiem Katedry w latach 1956–1960

Fig. 1. Józef Kostrzewski, a co-founder of the University of Poznań and the Institute of Prehistory. He was a head of the Institute between 1919 and 1950, excluding the years of World War II; and a head of the Chair between 1956 and 1960

1919 r. był to Instytut (Seminarium, Katedra) Prehistoryczny. Następnie, od roku akademickiego 1950/1951, była to Katedra Archeologii Polskiej i Powszechnej (kiedy to istniał w ramach katedr prowadzących połączony kierunek studiów pod nazwą historii kultury materialnej), a później, od 1967 r., Katedra Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej. Wreszcie od 1 grudnia 1982 r. uzyskała ona ponownie status instytutu jako Instytut Prahistorii, nawiązujący do tradycji Instytutu Prehisto-

rycznego, oraz jako pokłosie dyskusji metodologicznej inspirowanej Poznańską Szkołą Filozoficzną na temat adekwatnych terminów odnoszących się do nauki zajmującej się najdawniejszymi dziejami człowieka i jego kultury⁹.

Wieloletnia historia oznaczała też systematyczną zmianę siedziby. Początkowo Instytut mieścił się w dzisiejszym Zamku (*Collegium Maius*, ul. Wjazdowa 1 – była tu duża pracownia) i nieco później, w 1929 r., w gmachu dawnej Akademii Królewskiej (zwanej od 5.04.1919 r. *Collegium Minus*). Tu Instytut mieścił się w małym pokoju (obecnie siedziba rektoratu Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). W roku akademickim 1936/1937 Instytut ulokowany został w *Collegium Medicum* na 3. piętrze (dzisiejsze *Collegium Maius*, przy ul. Fredry). Na te ostatnie przenosiny J. Kostrzewski zareagował protestem (w październiku 1935 r.), gdyż dokonano tego bez jego wiedzy, przenosząc zabytki archeologiczne bez nadzoru.

W 1926 r. zawiązało się Akademickie Koło Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego z siedzibą w Instytucie Prehistorycznym (zlokalizowanym w *Collegium Maius*). Formalnie Koło powstało w kwietniu 1926 r. z Mateuszem Siuchnińskim jako prezesem¹⁰, natomiast w grudniu tego roku ukonstytuował się Zarząd Koła z Tadeuszem Wagą na czele. Realizując misję na rzecz społeczeństwa wielkopolskiego, w 1922 r. powołano Powszechne Wykłady Uniwersyteckie. Prowadzone były nie tylko w Poznaniu. J. Kostrzewski wygłosił ich wiele o pradziejach ziem polskich, m.in. na wspólnie brzmiący temat „Kobieta w czasach przedhistorycznych”, ale zasadniczo o autochtonizmie Słowian, a także o metodzie badań prehistorycznych¹¹.

JÓZEF KOSTRZEWSKI (1919–1939; 1945–1950; 1956–1960) – IKONA ARCHEOLOGII UNIWERSYTECKIEJ W POZNANIU

Józef Kostrzewski to bezdyskusyjnie najważniejsza postać w historii archeologii na Uniwersytecie w Poznaniu (i nie tylko). Działał na wielu różnych polach: naukowym, organizacyjnym, dydaktycznym, popularyzacyjnym. Jego wszechstronny dorobek był przedmiotem wielu studiów i komentarzy¹², lecz paradoksem jest, że nie ma swojego „nadwornego” kronikarza, choć wiele osób nadal żyje jego twórczością. Dorobek, jaki po sobie zostawił, świadczy, że był człowiekiem niezwykłym

⁹ Hensel 1971, 445–451; Żak 1973.

¹⁰ Inaczej pisze Żak 1979, 111–119.

¹¹ Kostrzewski 1970, 110–111; Stolpiak 1982; J. Kaczmarek 1996, 119–122.

¹² M.in. Leciejewicz 1989/90; J. Kaczmarek 1996; Kurnatowska 1985; H. Kaczmarek 2006; M. Kaczmarek, Minta-Tworzowska 2012; Minta-Tworzowska, Żak 1989. Echa prac J. Kostrzewskiego można m.in. odnaleźć w monografii na temat roli Biskupina, red. J. Nowakowski, A. Prinke, W. Rączkowski 2005.

i należał do grona prawdziwie wybitnych postaci Uniwersytetu w Poznaniu¹³. Słynął z pracowitości. Błyszczał erudycją źródłową. Lista jego zajęć i prac jest długa. Cokolwiek robił w archeologii, to wnosił do niej nowość odkryć, pomysłów i analiz. Z narodowymi demokratami dzielił przede wszystkim zadania powojennej (po I wojnie światowej) odbudowy państwa i silne nastawienie antyniemieckie tak charakterystyczne dla ludzi jego pokroju i jego generacji w Wielkopolsce. A wszystko to okraszane było solidaryzmem wielkopolskim, wielką odwagą. Jego działalność przypada na dwa okresy powojenne, czyli stała praca organizacyjna, budowanie i odbudowywanie struktur naukowych. Myślimy, że wprawdzie doceniono go za życia, ale dopiero po jego śmierci uświadomiono sobie, jakiej klasy był uczonym, człowiekiem i jak trudno było mu dorównać. W zależności od stopnia nasilenia wydarzeń w życiu człowiek może odczuwać rozmaicie tempo upływającego czasu. Zarówno II wojna, jak i niespodziewana emerytura w 1950 r. zabrały ważne lata w działalności naukowej J. Kostrzewskiego i jego wpływu na rozwój archeologii.

Pierwsze lata dwudziestolecia międzywojennego były czasem budowy od podstaw uniwersyteckiej placówki archeologicznej w ramach ogólnopolskiej organizacji tej dyscypliny nauki – w roku akademickim 1924/1925 Wydział Filozoficzny podzielono na Humanistyczny i Matematyczno-Przyrodniczy, a Józef Kostrzewski został pierwszym Dziekanem Wydziału Humanistycznego¹⁴. Nie zmienia to faktu, że w tym czasie intensywnie pracował naukowo, w tym prowadząc liczne badania terenowe (powierzchniowe), głównie w Wielkopolsce. Najbardziej spektakularne badania i odkrycia to oczywiście lata 30. XX w. i dokonania związane z odkryciem Biskupina, określanego jako „polskie Pompeje”, a będącego osadą obronną z wczesnej epoki żelaza¹⁵. Badano go nowoczesnymi metodami: dno jeziora miało być zbadane przez nurka wojskowego, a do zdjęć używano balonu. Wykopaliszka te wymagały dużych nakładów finansowych, o które nie było łatwo. Biskupin szybko stał się ośrodkiem znanym powszechnie w kraju i za granicą.

Lata 30. XX w. to też czas kształtowania zasadniczych pól badawczych samego Józefa Kostrzewskiego, jak i jego współpracowników. Niewątpliwie wątkiem przewodnim problematyki badawczej była kwestia etnogenezy Słowian i ciągłości kulturowej. To tak określony dyskurs naukowy stał się sztandarowym tematem, który wyprowadził ośrodek poznański na szerokie forum europejskiej archeologii. Kolorytu tej dyskusji naukowej dodawały polemiki J. Kostrzewskiego z niektórymi badaczami niemieckimi (m.in. z Bolko von Richthofenem z Królewca), w których język i sposób argumentacji dalekie były od współczesnych standardów. Przykładem może być komentarz J. Kostrzewskiego, odnoszący się do niemieckich pomysłów rewi-

¹³ Żak 1988; Minta-Tworzowska, Żak 1989; M. Kaczmarek, Minta-Tworzowska 2012; Żak 1990.

¹⁴ Hauser, Kotłowski 1999, 136.

¹⁵ Kostrzewski 1970, 195–205.

zjonistycznych: „[...] wprawdzie Germanie włączyli się po Europie tak, jak Cyganie, ale ci ostatni nie zgłaszają na tej podstawie pretensji do ziemi”¹⁶.

Taki sposób formułowania opinii na temat przeszłości był zjawiskiem dość powszechnym w Europie tego czasu. Archeologia od początków swego istnienia uwikłana była w konteksty społeczno-polityczne i aktywnie uczestniczyła w kreowaniu argumentów na rzecz takiej lub innej opcji politycznej. W sytuacji polemiki J. Kostrzewskiego z archeologami niemieckimi problem zasadniczo dotyczył praw do zasiedlenia (posiadania) określonych ziem. Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. musiało spowodować ostre polemiki na wielu płaszczyznach. Archeologia dostarczała istotnych argumentów w tworzeniu społecznego rozumienia rozmaitych strategii politycznych. Nie może więc dziwić, że to właśnie Poznań i Wielkopolska były „na pierwszej linii frontu”. Z jednej strony chodziło o uzasadnienie dla obecności państwa polskiego w Wielkopolsce, na Pomorzu czy Górnym Śląsku, a z drugiej wysuwanie roszczeń pod kątem ziem bardziej na zachód: Dolny Śląsk, Ziemia Lubuska, Pomorze Zachodnie, może nawet dalej na zachód od Odry.

Obecność archeologii w dyskursie społeczno-politycznym nie ograniczała jej naukowego charakteru. Co więcej, istniała potrzeba rozwoju metodologicznego i metodycznego archeologii, by wzmocnić jej ustalenia. To właśnie dzięki temu archeologia uniwersytecka w Poznaniu obecna była w dyskursie europejskim i tworzyła rozwijające się w różnych ośrodkach naukowych. Przykładem może być koncepcja metody retrogresywnej czy badań interdyscyplinarnych w Biskupinie. Choć zasadniczy nacisk położony był na badania etnogenezy Słowian i ich autochtonicznego pochodzenia, to równie istotne były badania nad początkami państwa piastowskiego (badania na grodach w Poznaniu, Gnieźnie, Kłecku). Równoległe proponowano nowe metody badań terenowych i opracowań. Presja wywierana w związku ze społecznym zaangażowaniem archeologii sprzyjała jej rozwojowi metodologicznemu i metodycznemu. Cel prehistorii formułował jako „poznanie najdawniejszych dziejów politycznych i stwierdzenie odwieczności zasiedlenia naszych przodków Słowian w dorzeczu Odry i Wisły”¹⁷. Pradzieje według niego to ewolucja zjawisk socjokulturowych, przerywanych niekiedy migracjami. Jego zainteresowanie starszymi okresami, w tym epoką brązu i wczesną epoką żelaza, wiązało się ze specyficzną atmosferą, w jakiej powstawała poznańska archeologia. Stąd jego ukierunkowanie na badanie ciągłości kultury i osadnictwa¹⁸. Stosował metodę interpretacji etnoarcheologicznej. Zakładała ona bezpośredni związek kultury materialnej na danym obszarze z ludnością. Odnosił się też do badań językoznawczych¹⁹.

¹⁶ Kostrzewski 1970, 154 n.

¹⁷ M.in. Kostrzewski 1961, 5 n.

¹⁸ Np. Kostrzewski 1961.

¹⁹ Kostrzewski 1961, 3–6, 111–115.

W takim klimacie i warunkach społeczno-polityczno-kulturowych tworzyła się wówczas prehistoryczna szkoła Józefa Kostrzewskiego. Okres jej tworzenia i działania przypada głównie na lata 1924–1939. Z J. Kostrzewskim współpracowali przede wszystkim: Konrad Jażdżewski, Jan Dylik, Zdzisław Rajewski, Rudolf Janka, Wojciech Kóčka, Witold Hensel, Władysław Kowalenko, Bożena Stelmachowska, także Tadeusz Waga, Zdzisław Durczewski, Tadeusz Wieczorowski, Aleksandra Karpińska, Kazimierz Łukasiewicz oraz laborant – Władysław Maciejewski. Ten zespół pracowników, w większości wolontariuszy, pozwolił na rozwinięcie skrzydeł archeologii pradziejowej w Wielkopolsce i wypracowanie nowych standardów²⁰.

KONTEKSTY ARCHEOLOGII UNIWERSYTECKIEJ PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Efektywną pracę archeologów Uniwersytetu w Poznaniu przerwała II wojna światowa. Schronili się oni głównie w Generalnej Guberni. Również J. Kostrzewski tam się ukrywał. Lata po II wojnie światowej były dla archeologii uniwersyteckiej okresem wielu przemian, i to zarówno organizacyjnych, dydaktycznych, jak i naukowo-badawczych, a także kontekstu społeczno-politycznego. Szczęśliwie przeżyli prawie wszyscy pracownicy Instytutu Prehistorycznego, ale zginęło wielu uczniów J. Kostrzewskiego: Jacek Delekt, Zdzisław Durczewski i inni, oraz część członków ekspedycji biskupińskiej²¹. J. Kostrzewski postawił sobie za cel odbudowanie instytucji archeologicznych, konserwatorstwa, udział w zagospodarowaniu archeologii tzw. ziem odzyskanych. Kierował trzema instytucjami archeologicznymi: Instytutem Prehistorycznym, Instytutem Badań Starożytności Słowiańskich (założonym w 1945 r.), ale skoncentrował się na Muzeum Prehistorycznym²². Instytut Badań Starożytności Słowiańskich przejął prace wykopaliskowe w Biskupinie. Naturalną kolejną rzeczą J. Kostrzewski i jego zespół kontynuowali kierunki badań rozwijane jeszcze przed wojną. Udoskonalano też metody wykopaliskowe, analityczne, klasyfikacyjne, a to pozwoliło na realizację wielu monografii. Wzrosło zapotrzebowanie na wykopaliska archeologiczne, które miały dostarczać źródeł głównie do kwestii etnicznych.

W 1950 r. J. Kostrzewski został wysłany na przymusową emeryturę na Uniwersytecie (od decyzji odwoływała się rada wydziału, choć bezskutecznie), a przywrócono go do pracy w 1956 r., po „odwilży”²³. Nigdy nie zostały jednoznacznie sformułowane powody jego zwolnienia z Uniwersytetu, lecz można się domyślać, że

²⁰ Kostrzewski 1970, 143–153; Stolpiak 1982; Kaczmarek 1996, 109–128.

²¹ Kaczmarek 1996, 155–170.

²² Kostrzewski 1970, 249 n.; Kaczmarek 1996, 213–223.

²³ Kostrzewski 1970, 283.

były to przynajmniej trzy powody: 1) jego konserwatywne, „przedwojenne” poglądy polityczne, 2) niechęć do wprowadzanej nowej metodologii nauk, 3) ostra retoryka dotycząca etnogenezy Słowian była politycznie trudna do zaakceptowania wobec oficjalnie deklarowanej przyjaźni z państwem wschodnioniemieckim. Nie zwolniono go natomiast z pracy w Muzeum Archeologicznym, co mogło być elementem propagandy, iż nowy ustrój nie walczy z ludźmi uznanymi i wybitnymi.

W latach 1949–1953 w archeologii wprowadzano zmiany metodologiczne i organizacyjne. Od 1950 r. reformowano archeologię uniwersyteckie. Podstawową jednostką stały się katedry (od 1951 r.), a w ich ramach zakłady. W 1950 r. powołano też nowy kierunek – historię kultury materialnej jako połączenie dawnej prehistorii, archeologii klasycznej i etnografii. Dotknęło to też archeologię na Uniwersytecie w Poznaniu, choć w tym procesie nie brał już udziału J. Kostrzewski.

Na Uniwersytecie w Poznaniu w roku 1951/1952 podzielono Wydział Humanistyczny na Filozoficzno-Historyczny i Filologiczny. Decyzją Senatu zmieniono nazwę Instytutu Prehistorycznego na Katedrę Archeologii Polski i Powszechnej, którą w latach 1951–1956 kierował W. Hensel, uczeń prof. J. Kostrzewskiego, a po tzw. odwilży, od 1956 r. objął ją ponownie J. Kostrzewski (kierował nią do 1960 r.). Włodzimierz Antoniewicz w 1955 r. negatywnie ocenił studia z zakresu historii kultury materialnej. Uznał, że nie dały żadnego przełomu, a tylko ograniczyły nauczanie archeologii, dlatego w 1956 r. odstąpiono od nauczania historii kultury materialnej i powrócono do archeologii, również w Poznaniu²⁴.

W latach 50. i 60. XX w. ówczesne władze państwowe wspierały programy badań archeologicznych. Eksponowano, z ważnym pośrednictwem archeologów, ciągłość co najmniej tysiącletniej tradycji, a także wspólnotę ludów słowiańskich. Służyło to uzasadnieniu lansowanej idei „przyjaźni” wszystkich narodów słowiańskich (pod przewodnictwem słowiańskiego ZSRR). Polscy archeolodzy zajmujący się Praszłowiańszczyzną już od okresu międzywojennego byli w czołówce tychże badań. Wydarzeniem bardzo istotnym w powojennej Polsce, które zmieniło oblicze ówczesnej archeologii w skali całego kraju, było powołanie z inicjatywy historyków warszawskich w 1947 r. Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (dalej: KBnPPP). Zaczęło się od programowego artykułu Witolda Hensla: *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy*, który został opublikowany w 1946 r. i dał początek największej kampanii wykopaliskowej w Europie. Pod koniec 1947 r. KBnPPP zwołało konferencję pod hasłem obchodów milenijnych oraz badań m.in. w Biskupinie, Gnieźnie i Poznaniu z udziałem również J. Kostrzewskiego. Na badania te przeznaczono ogromne, jak na ówczesną sytuację Polski, środki finansowe²⁵. Ich zasadniczą ideą wcale nie było wspieranie roli kościoła katolickiego i chrześcijaństwa w proce-

²⁴ M.in. Hensel 1971, 560 n.; Kaczmarek 1996, 233–239.

²⁵ Hensel 1971.

się genezy państwa polskiego, lecz uzasadnienie, że istniejące już przed X wiekiem warunki społeczno-ekonomiczne kładły podwaliny pod jego powstanie. Nic dziwnego, że badania były skupione w szczególności na najważniejszych ośrodkach grodowych Słowiańszczyzny, czyli w ośrodkach kształtowania się władzy i reprezentujących najbardziej zaawansowany poziom gospodarczy.

Badania milenijne również w Poznaniu i w Wielkopolsce szybko przynosiły rezultaty – w wyniku wykopalisk na Górze Przemysła w Poznaniu, na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, w Trzemesznie, Gnieźnie, Ostrowie Lednickim, Gieczu, Kruszwicy, Strzelnie uzyskano nowe źródła i poszerzono stan wiedzy dotyczącej początków państwowości polskiej²⁶. Rozwijano wcześniej proponowane przez J. Kostrzewskiego idee badań interdyscyplinarnych (współpracy archeologów, historyków, geografów, antropologów, przyrodników). Proponowano zatarcie różnicy między historią a prehistorią, traktując procesy dziejowe na jednej osi czasu bez wyraźnych cezur (np. chrzest Polski).

Rzec by można, że dzięki archeologom i programowi badań milenijnych „zwrócone” zostały społeczeństwu polskiemu: Gdańsk, Wrocław, Opole, Kołobrzeg i Słupsk. Był to cel ówczesnych władz: pokazanie sukcesu Polski w odzyskaniu ziem Piastowych. Być może była to też forma rekompensaty wobec faktu utracenia ziem wschodnich Polski. Nie można zaprzeczyć, że wysiłki te były efektem autentycznej pasji i patriotyzmu wszystkich: archeologów, historyków, polityków, ale też większości społeczeństwa. Jednak owo zbliżenie archeologii i polityki w latach powojennych dało wyjątkowe, niespotykane nigdy wcześniej ani potem rezultaty – dało archeologii niebywałą możliwość rozwoju, uzyskania wysokiego statusu społecznego. Fenomen ten już się nie powtórzył. Ówczesna archeologia była więc tą dziedziną, o którą władze bardzo dbały, gdyż cele i dążenia jednych i drugich okazały się zbieżne. Archeolodzy mieli wiele szczęścia, czego nie można powiedzieć o innych naukach humanistycznych tamtych czasów. Natomiast nie można oczekiwać, że „duch czasu” zupełnie nie wycisnął na ówczesnych archeologach swego piętna. Archeologia miała dużo ułatwień, była nagradzana, gdyż była użyteczna dla dobra ogółu Polaków, ale też dla władz. Jednak po obchodach milenijnych „miłość” polityków do archeologii mocno poszarzała i osłabła.

ORGANIZACJA ARCHEOLOGII NA UNIWERSYTECIE W POZNANIU PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Bezpośrednio po II wojnie światowej archeologia była kontynuacją stanu sprzed wojny – istniał Instytut Prehistoryczny, a kierował nim Józef Kostrzewski. Rok akademicki rozpoczął się 1 listopada 1945 r. – zajęcia z prehistorii i archeologii kła-

²⁶ Kaczmarek 1996, 262, 263.

Ryc. 2a. Witold Hensel, kierownik Katedry Archeologii Polski i Powszechnej w latach 1951–1956

Fig. 2a. Witold Hensel, a head of the Chair of Archaeology between 1951 and 1956

Ryc. 2b. Wojciech Kóčka, kierownik Katedry Archeologii Polski i Powszechnej w latach 1960–1965

Fig. 2b. Wojciech Kóčka, a head of the Chair of Archaeology between 1960 and 1965

Ryc. 2c. Kazimierz Żurowski, kierownik Katedry Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej w latach 1966–1969

Fig. 2c. Kazimierz Żurowski, a head of the Chair of Prehistory and early Middle Ages between 1966 and 1969

Ryc. 3. Jan Żak, kierownik Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej w latach 1969–1982 oraz dyrektor Instytutu Prahistorii od 1.12.1982 r. do 4.01.1990 r.

Fig. 3. Jan Żak, a head of the Chair of Prehistoric and Early Medieval Archaeology between 1969 and 1982 and the Institute of Prehistory since 1st December, 1982 till 4th January, 1990

sycznej odbywały się w *Collegium Marianum* (przy ul. Różanej). Właśnie tam funkcjonowała archeologia klasyczna. Natomiast siedziba Instytutu Prehistorycznego od 1945 r. znajdowała się przy ul. Mielżyńskiego, w budynku, w którym dziś rezyduje Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. W 1948 r. Instytut ulokowano przy ul. Kantaka (wtedy *Collegium Iuridicum*).

Umocnienie się nowego systemu społeczno-politycznego wprowadziło zmiany zarówno w strukturze, jak i zarządzaniu archeologią. W 1950 r. przemianowano Instytut na Katedrę Archeologii Polski i Powszechnej, a odesłanego na emeryturę J. Kostrzewskiego zastąpił jego uczeń – Witold Hensel (1951–1956). Był to również czas eksperymentu dydaktycznego polegającego na likwidacji niektórych „tradycyjnych” kierunków i zastąpienia ich studiami z zakresu „historii kultury materialnej”. Kryzys polityczny i tzw. odwilż doprowadziły do powrotu J. Kostrzewskiego na Uniwersytet (1956–1960) oraz przywrócenia studiów z zakresu archeologii. To wówczas też (1956 r.) Katedra uzyskała nową siedzibę w obecnym *Collegium Iuridicum* przy ul. Czerwonej Armii (dziś Święty Marcin).

Po przejściu J. Kostrzewskiego na emeryturę (tym razem zasłużoną) Katedrę objął Wojciech Kóčka (ryc. 2b) i kierował nią w latach 1960–1965. Był to bardzo trudny czas dla Katedry i jej pracowników. W dużym stopniu względy polityczne zadecydowały o odejściu Zdzisława Rajewskiego do Warszawy i w konsekwencji utrata kontroli nad badaniami w Biskupinie, a także przejście wielu pracowników do nowej placówki, jaką był Instytut Historii Kultury Materialnej PAN. Polityka państwa sterowała w stronę skupienia badań naukowych w Polskiej Akademii Nauk, a dydaktyki na uniwersytetach. Tym samym ranga uniwersyteckich badań naukowych została obniżona. Czasowo zamknięto też nabór na archeologię jako kierunek studiów²⁷.

Następcą Wojciecha Kóčki w kierowaniu Katedrą został Kazimierz Żurowski (w latach 1966–1969; ryc. 2c), i w trakcie jego kadencji (1967) nastąpiła zmiana nazwy na Katedrę Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej. W czasie jego kadencji (1968 r.) Katedra uzyskała też nowe, lepsze warunki lokalowe poprzez kolejną przeprowadzkę – tym razem do *Collegium Novum* (budowanym jako *Collegium Philosophicum*). Z kolei po jego odejściu do Torunia kierownikiem Katedry został Jan Żak (ryc. 3) w latach 1969–1982, który po jej przekształceniu w Instytut Prahistorii był jego dyrektorem w latach 1982–1990 (z roczną przerwą z powodów zdrowotnych), czyli do końca życia.

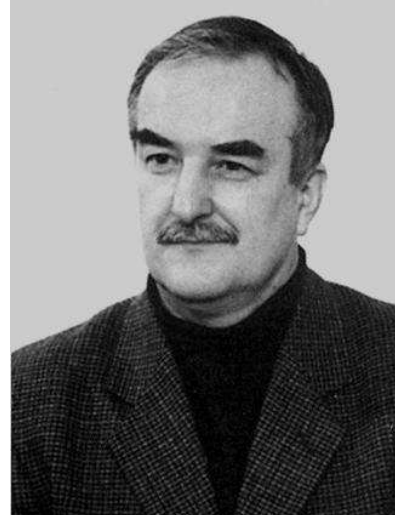
Wcześniejsze, dość krótkie kadencje nie wycisnęły szczególnie wyraźnego piętna na kształcie badań naukowych i dydaktyce archeologicznej. Dopiero Jan Żak uzyskał warunki do odbudowy pozycji archeologii uniwersyteckiej. Z jednej strony wiązało się to z sytuacją na Uniwersytecie, a z drugiej – zmieniającymi się warunkami społeczno-politycznymi w kraju. Jan Żak wychował całe pokolenia archeolo-

²⁷ Kaczmarek 1996, 239–241.

Ryc. 4a. Aleksandra Cofta-Broniewska, dyrektor Instytutu Prahistorii od 15.02.1990 r. do 31.08.1990 r.

Fig. 4a. Aleksandra Cofta-Broniewska, a head of the Institute of Prehistory since 15th February, 1990 till August, 31 1990

Ryc. 4b. Tadeusz Makiewicz, dyrektor Instytutu Prahistorii od 1.09.1990 r. do 31.08.1996 r.

Fig. 4b. Tadeusz Makiewicz, a head of the Institute of Prehistory since 1st September, 1990 till August, 31 1996

Ryc. 4c. Hanna Kočka-Krenz, dyrektor Instytutu Prahistorii od 1.09.1996 r. do 31.08.2008 r.

Fig. 4c. Hanna Kóčka-Krenz, a head of the Institute of Prehistory since 1st September, 1996 till 31 August, 2008

Ryc. 4d. Danuta Minta-Tworzowska, dyrektor Instytutu Prahistorii od 1.09.2008 r. do dziś

Fig. 4d. Danuta Minta-Tworzowska, a head of the Institute of Prehistory since 1st September, 2008 till now

gów. Zaczęto poszerzać zakres tematyczny i przestrzenny podejmowanych badań (oprócz prowadzenia badań na Kujawach i w Wielkopolsce podjęto je także na Pomorzu Środkowym, zwłaszcza te nad neolitem, okresem wpływów rzymskich i wczesnym średniowieczem). Kierunki badawcze, które sam rozwijał, to głównie problematyka: wczesnego średniowiecza, zwłaszcza kontaktów społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi, a także badania nad uzbrojeniem i etnogenezą Słowian oraz nad zagadnieniami teorii i metodologii prahistorii (archeologii). Ten ostatni nurt był nowatorski jak na tamte czasy i unikatowy w skali archeologii uniwersyteckich w Polsce. Zainteresowania i program badawczy Jana Żaka jako długoletniego dyrektora i wybitnego archeologa, podobnie jak w przypadku Józefa Kostrzewskiego, zaważyły na kierunkach rozwoju archeologii uniwersyteckiej w najwyższym stopniu, dostrzegalnym do dziś²⁸. Rozwijał też współpracę międzynarodową, zwłaszcza z ośrodkami akademickimi w Niemczech. Było to możliwe dzięki ociepleniu polsko-niemieckich stosunków politycznych po 1970 r.

Bezpośrednio po śmierci Jana Żaka obowiązki dyrektora (przez miesiąc) pełnił urzędujący wówczas wicedyrektor – Tadeusz Makiewicz, a 15 lutego 1990 r. rektor UAM powołał na stanowisko dyrektora Instytutu Aleksandrę Cofę-Broniewską (do końca kadencji – ryc. 4a). Kolejny dyrektor, Tadeusz Makiewicz (ryc. 4b), pełnił tę funkcję wprawdzie jako p.o. dyrektora w roku akademickim 1986/1987, a następnie w wyniku wyborów przez dwie kadencje – od 1.09.1990 r. do 31.08.1996 r. To wówczas archeologia ponownie wpisała się po raz kolejny w wielki, wieloletni program badawczy. Ten program wynikał ze zmian społeczno-politycznych w Polsce po 1989 r. i intensywnego rozwoju infrastruktury. Archeolodzy uzyskali możliwość prowadzenia badań terenowych na niewyobrażalną dotąd skalę. Wymagało to zmiany myślenia i praktyki badań terenowych, a także w zakresie organizacji badań. Pracownicy Instytutu aktywnie włączyli się do tych badań. Również w trakcie jego kadencji Instytut znalazł nowe miejsce – w siedzibie *Collegium Historicum* (przebudowka w latach 1991–1993).

Następnie dyrektorem Instytutu została Hanna Kóčka-Krenz (od 1.09.1996 do 31.08.2008 r.; ryc. 4c). Pełniła ona tę funkcję przez cztery kadencje. Obecnie dyrektorem jest współautorka niniejszego tekstu – Danuta Minta-Tworzowska (od 1.09.2008 r.; ryc. 4d). To właśnie w czasie tych ostatnich kadencji doszło do istotnej zmiany w zakresie organizacji studiów. Przyjęcie systemu bolońskiego spowodowało konieczność wprowadzenia studiów na trzech poziomach: licencjackim, magisterskim i doktoranckim. Oznaczało to też reorganizację programu studiów, który w większym stopniu uwzględniał zmiany, jakie nastąpiły w społeczeństwie i w samej archeologii.

Nadal jesteśmy w *Collegium Historicum*, blisko Zamku, w którym byliśmy na początku – historia zatoczyła swego rodzaju koło, jednak oczekujemy i dążymy do

²⁸ Minta-Tworzowska, Rączkowski 2001.

warunków na miarę XXI w. w obecnie budowanej nowej siedzibie Wydziału na Kampusie Morasko. Żywimy nadzieję, że spełni nasze oczekiwania zarówno w zakresie poprawy warunków pracy, jak i prowadzenia zajęć dydaktycznych.

PROBLEMATYKA BADAWCZA W ZARYSIE

Od momentu swego powstania Instytut prowadził rozległą działalność naukowo-badawczą i dydaktyczną. Stanowił i stanowi ważny ośrodek szkoleniowy młodych kadr archeologów. Wychowankowie Instytutu odegrali i odgrywają bardzo istotną rolę w życiu naukowym i w organizacji polskiej prehistorii. Wśród absolwentów znajdują się liczni profesorowie o wysokim autorytecie naukowym, członkowie wielu krajowych i zagranicznych towarzystw i organizacji naukowych.

Poznański ośrodek uniwersytecki przez lata był centrum szkolenia studentów z całej Polski w zakresie szeroko pojętej prospekcji terenowej, będąc placówką wypracowującą zasady nowych technik badawczych i reguł systemu dokumentacji archeologicznej. Odbywali tu nieraz praktykę studenci i absolwenci uczelni spoza Polski. Dziś Instytut pod tym względem także należy do przodujących w Polsce. Poznańscy studenci ze względu na ich wysoki poziom sprawności terenowej poszukiwani są przez ekspedycje zagraniczne i uczestniczą w pracach wykopaliskowych w całej Europie, a czasem i poza nią.

Prawie 100 lat historii archeologii na Uniwersytecie oznacza też istotne zmiany w zakresie podejmowanej problematyki badawczej. Wynikały one z zapotrzebowania społecznego, doświadczeń kulturowych, akceptowanych (świadomie lub nieświadomie) paradygmatów teoretycznych czy możliwości finansowych.

Zagadnienia związane z etnogenezą Słowian to wiodący problem badawczy od początku istnienia Instytutu Prehistorycznego. Jest oczywiste, że decydującą rolę w tych studiach odgrywał J. Kostrzewski, formułując podstawowe tezy oraz sposoby osiągnięcia rozstrzygających ustaleń. Badania te, bazując na koncepcji ciągłości kulturowej i możliwości identyfikacji etnosów w oparciu o kulturę materialną, wymagały wnikliwych studiów empirycznych na wielu stanowiskach archeologicznych. Zatem sprowadzanie studiów nad etnogenezą Słowian do badań w Biskupinie to duże uproszczenie. J. Kostrzewski promował i zachęcał swoich współpracowników do prowadzenia badań powierzchniowych i wykopaliskowych w Wielkopolsce i poza nią. Pozyskiwane materiały wymagały dokładnych studiów analitycznych, klasyfikacyjnych i typologicznych – to był niewątpliwie wymóg dla niezbędnych w jego koncepcji studiów porównawczych (metoda retrogresywna). Takie badania rozwijano na Uniwersytecie w Poznaniu do lat 60. XX w. Później były one kontynuowane, lecz w wymiarze cząstkowym, dotyczyły okresów słabiej rozpoznanych. Cały czas jednak model zaproponowany przez J. Kostrzewskiego był wdrażany. Dopiero Jan Żak w latach 80. XX w. zmienił formułę tych studiów. Odwołując się do koncepcji materializmu historycznego w interpretacji Poznańskiej Szkoły Filozoficznej, za-

proponował model rozważań teoretycznych, które przenosiły akcent badań z ewidencji empirycznej na modelowe ujmowanie procesów społeczno-ekonomicznych. Dziś sporadycznie powraca się do tej problematyki. Dominuje przekonanie, że stosowane obecnie koncepcje i metody w archeologii nie pozwalają dać odpowiedzi na pytania o kwestie etniczne, poczucie tożsamości przeszłych społeczności.

Z problematyką etnogenezy Słowian i ciągłości kulturowej wiążą się zagadnienia związane z początkami państwa polskiego. To również J. Kostrzewski zainicjował badania w Poznaniu (Ostrów Tumski przy kościele Najświętszej Marii Panny), Gnieźnie, Kłecku i in. Po II wojnie światowej kontynuowano badania w Poznaniu (Jan Żak od 1946 r.), ale także podjęto prace w Bninie (od 1967 r., uwieńczone czterotomową publikacją). W 1999 r. ponownie wznowiono prace archeologiczne w pobliżu kościoła Najświętszej Marii Panny, a zespół prowadzący te badania pod kierownictwem Hanny Kóčki-Krenz i Andrzeja Sikorskiego (z udziałem Olgi Antowskiej-Gorączniak) dokonał ważnych odkryć archeologicznych (również w innych strefach Ostrowa Tumskiego). Dotychczasowe rozpoznanie terenowe pozwoliło na interpretację pozostałości archeologicznych jako zespołu sakralno-pałacowego Mieszka I. Badania te mają istotne znaczenie dla miasta Poznania – są oczekiwaną legitymizacją jego dawnych, wczesnopaństwowych dziejów.

Problematyka pradziejów Kujaw stanowiła wieloletni program badań Katedry, a później Instytutu. Jego początki wyznacza powołanie w 1967 r. Ekspedycji Kujawskiej, stworzonej do badania mikroregionu osadniczo-kulturowego Kujaw. Założycielką Ekspedycji była Aleksandra Cofita-Broniewska, a jej głównymi współpracownikami: Aleksander Koško i Józef Bednarczyk. Zespół badawczy zgromadził oprócz archeologów, również specjalistów z innych dziedzin, m.in.: antropologów, archeozoologów, paleobotaników czy gleboznawców – i w ten sposób nawiązywał do interdyscyplinarnych studiów zapoczątkowanych przez J. Kostrzewskiego i kontynuowanych w okresie badań milenijnych. Założenia badań odwoływały się do koncepcji metody mikrogeograficznej W. Hensla i wykorzystania jej jako podstawy szerszych interpretacji. Badania terenowe obejmowały głównie zwarty i wyodrębniony obszar, traktowany jako terytorium o szczególnych walorach poznawczych, diagnostycznych dla obszerniejszych studiów nad dziejami ziem polskich. Intencją wykonawców programów były interdyscyplinarne studia nad konkretnym społeczeństwem regionalnym. Stanowiły one wówczas zmodyfikowany program dominującej praktyki tzw. archeologii osadniczej. Badania zaowocowały wieloma unikatowymi odkryciami i opracowaniami, w sposób istotny modyfikującymi wiedzę o prehistorii ziem Polski.

Od lat 60. XX w. pracownicy Katedry zaczęli rozszerzać pola badawcze również w kierunku Pomorza. Badania te zainicjował Jan Żak (później we współpracy z Czesławem Strzyżewskim, Henrykiem Machajewskim i Andrzejem Sikorskim – badania nad Parsętą). Nastawione były one na rekonstrukcje pradziejów tego regionu od epoki kamienia (dorzecze Łupawy – Dobrochna Jankowska, Jacek Wierzbic-

ki) po średniowiecze (badania weryfikacyjne Kazimierza Siuchnińskiego i Jerzego Olczaka) oraz interdyscyplinarne studia osadnicze (dorzecze Wieprzy – Włodzimierz Rączkowski). Pierwotnie prace te były wpisane w ogólnopolski program badań nad etnogenezą Słowian, lecz później rozwinęły się w studia kulturowo-historyczne oraz osadnicze, nawiązujące do modelu inspirowanego pracami W. Hensla i Herberta Jankhuna.

Idea badań interdyscyplinarnych w latach 70. XX w. dotyczyła zwłaszcza procesów osadniczych i wypracowania nowych metod. Przejawem tego było zaangażowanie Instytutu i personalnie Jana Żaka w tłumaczenie pracy Herberta Jankhuna o osadnictwie. Metody te miały charakter przekrojowych badań angażujących nowoczesne osiągnięcia i metody nauk przyrodniczych, częściowo nieinwazyjnych. Badania terenowe na Kujawach i na Pomorzu obejmowały głównie zwarty i wyodrębniony obszar, traktowany jako terytorium o szczególnych walorach poznawczych, diagnostycznych dla obszerniejszych studiów nad dziejami ziem polskich. Intencją wykonawców programów były interdyscyplinarne studia nad konkretnym społeczeństwem regionalnym.

Zakres aplikacji rozmaitych metod i technik (np. GIS) kontynuowany jest obecnie w innych projektach badawczych o zbliżonym charakterze – w Polsce (np. badania w okolicach Bruszczewa w Wielkopolsce) lub poza jej granicami. Znaczące jest w tej praktyce badawczej wprowadzenie metod nieinwazyjnych (metody geofizyczne, rekonesans lotniczy, skanowanie lidarowe, zobrazowania satelitarne). Na tym polu Instytut prowadzi najbardziej rozbudowaną działalność i jest ważnym partnerem dla wielu ośrodków europejskich.

Istotnym programem badawczym, zapoczątkowanym przez J. Żaka i rozwijanym do dziś, są studia nad podstawami teoretycznymi i metodologicznymi badań archeologicznych. Instytut Prahistorii jako jedyny w Polsce ośrodek uniwersytecki realizuje szeroko zakrojone studia nad problematyką teoretyczną i metodologiczną archeologii i prahistorii. Obecnie problematyka ta przejawia się w ramach kilku nurtów: archeologii teoretycznej (refleksja nad źródłem, klasyfikacją i typologią oraz procedurami badawczymi archeologii), archeozoologii z tafonomią, metod nieinwazyjnych, archeologii symbolicznej, ale też społecznego funkcjonowania archeologii i roli kontekstów kulturowych w jej definiowaniu i praktykowaniu.

Współczesny system zarządzania nauką i jej finansowanie prowadzi do zaskakującego zjawiska. W założeniu finansowanie poprzez granty ma prowadzić do powstawania zespołów badawczych, tworzenia szerszych programów. W praktyce jednak okazuje się, że dochodzi do fragmentaryzacji badań. Trudno dziś wskazać na takie ich formy, które kiedyś owocowały badaniami na Kujawach czy Pomorzu. W konsekwencji nastąpił zanik tych wcześniejszych rozwiązań, a pojawiło się wiele rozproszonych badań w kraju i za granicą, dotyczących specyficznych okresów pradziejów, średniowiecza i nowożytności. Dotyczy to badań w Turcji, Syrii/Iraku, Sudanie, Egipcie, Ukrainie, Białorusi czy Grecji, ale też w Wielkopolsce, na Kujawach.

wach, Pomorza Środkowym. Nie tworzą one jednak w żaden sposób wspólnoty konceptualnej czy metodycznej.

W dalszym ciągu istotnym polem zaangażowania pracowników i studentów Instytutu są badania ratownicze na wielkich inwestycjach, rozpoczęte w latach 90. XX w. Coraz bardziej jednak wiąże się to z potrzebą bliskiej współpracy z innymi placówkami badawczymi. Do pewnego stopnia badania ratownicze otwierają potrzebę współpracy ze służbami konserwatorskimi. Instytut w tym względzie jest nie tylko petentem w zakresie wniosków na badania, lecz także formułuje nowe propozycje rozwiązań dla poprawienia efektywności działań konserwatorskich. Tu szczególnie cenna wydaje się współpraca z Wielkopolskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w Poznaniu.

W działalności Instytutu wyraźnie zaznacza się też aktywność studentów. Podejmują oni działania głównie w Kole Naukowym Studentów Archeologii i często stają się ważnym partnerem w rozwijaniu koncepcji badawczych. Szczególnie cenne i wartościowe jest organizowanie przez KNSA międzynarodowych konferencji, w trakcie których studenci z różnych ośrodków naukowych wymieniają poglądy na bieżące problemy w archeologii, a czasem wręcz kreują nowe pola badawcze.

ZAKOŃCZENIE

Historia Instytutu Prahistorii jest bardzo bogata. Nie sposób jej przedstawić w tekście, który nie rości sobie ku temu pretensji. Jednak to nie sama przeszłość jest istotna, ale fakt, co ona znaczy dla nas, pamięć o niej i dla niej. My, współcześni, za chwilę także będziemy tą przeszłością... Musimy zatem zapytać: czym obecnie jest historia Instytutu? W istocie pytamy o znaczenie jego przeszłości dla nas. Ważny jest bowiem sposób interpretacji przeszłości i jej prezentacja. Najogólniej przeszłość jest miejscem, z którego pochodzimy. Jest dziedzictwem. Dziedzictwo to nie ma charakteru jedynie duchowego, jest realne dzięki osobom, instytucjom z przeszłości, a nasz świat ma z nim wyraźny związek. Powinniśmy być dla owego miejsca, z którego pochodzimy, pierwszym i ważnym strażnikiem jego pamięci. Uważając na rzeczy bliskie, warto patrzeć w dalekie widnokręgi. W tym ujęciu musimy wyraźnie widzieć rolę archeologii na Uniwersytecie w Poznaniu nie tylko w perspektywie Wielkopolski, lecz także Polski oraz Europy i świata.

BIBLIOGRAFIA

Boras Z.

- 1999 Jezuici w Poznaniu i starania o przekształcenie ich kolegium w uniwersytet [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, red. P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski, Poznań, s. 45–76.

- Czubiński A.
1999 Utworzenie Uniwersytetu Poznańskiego i jego rozwój do 1922 r. [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, red. P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski, Poznań, s. 123–134.
- Hauser P., Kotłowski T.
1999 Uniwersytet Poznański w latach 1923–1939 [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, red. P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski, Poznań, s. 135–138.
- Hensel W.
1971 *Archeologia i prahistoria*, Wrocław.
- Kaczmarek J.
1996 *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań.
- Kaczmarek H.
2006 *Kostrzewski Józef* [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. H. Kondziela, H. Krzyżanowska, z. 2, Poznań.
- Kaczmarek M., Minta-Tworzowska D.
2012 The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology. Several reflections on the illuminations and shadows of prehistory studies in respect to the Bronze and Early Iron Ages, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 17, s. 25–40.
- Kostrzewski J.
1961 *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*, Poznań.
- Kostrzewski J.
1970 *Z mego życia. Pamiętnik*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kurnatowska Z.
1985 Józef Kostrzewski na tle swoich czasów, *Przegląd Archeologiczny* 33, s. 5–18.
- Leciejewicz L.
1990 Kultura prapolska Józefa Kostrzewskiego w dzisiejszej perspektywie, *Slavia Antiqua* 32 (1989–1990), s. 25–33.
- Łazuga W.
2005 *Znany – nieznaną prezydent Poznania. Rzecz o Jarogniewie Drwęskim*, Poznań.
- Łuczak C.
1999 Uniwersytet Poznański w latach drugiej wojny światowej [w:] *Alma Mater Posnaniensis. W 80. rocznicę utworzenia Uniwersytetu w Poznaniu*, red. P. Hauser, T. Jasiński, J. Topolski, Poznań, s. 171–208.
- Minta-Tworzowska D.
1987 Prehistorical sources in Józef Kostrzewski's view, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 3, s. 189–196.
- Minta-Tworzowska D., Rączkowski W. (red.)
2001 *Archeologia – Paradygmat – Pamięć*, Poznań.
- Minta-Tworzowska D., Żak J.
1989 Józef Kostrzewski (1885–1969), *Kronika Wielkopolska* 4 (53), s. 135–143.
- Nowakowski J., Prinke A., Rączkowski W. (red.)
2005 *Biskupin...i co dalej? Zdjęcia lotnicze w polskiej archeologii*, Poznań.
- Stolpiak B.
1982 *Rozwój prahistorii polskiej w pierwszym 10-leciu międzywojennym 1918–1928*, Poznań.

- Żak J.
1970 Początki archeologii i prehistorii Wielkopolski (XIX wiek), *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 10/1, s. 5–28.
- Żak J.
1972 Zarys dziejów poznańskiego ośrodka prahistorycznego [w:] *Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej*, Poznań, s. 15–31.
- Żak J.
1973 Prahistoria [w:] *Nauka w Wielkopolsce. Przeszłość i teraźniejszość. Studia i materiały*, red. G. Labuda, Poznań, s. 233–256.
- Żak J.
1979 Zarys dziejów Koła Naukowego Studentów Archeologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu (1926–1976), *Slavia Antiqua* 26, s. 111–119.
- Żak J.
1988 W stulecie urodzin twórcy nowoczesnej prehistorii polskiej – Józefa Kostrzewskiego, *Folia Praehistorica Posnaniensia* 3, s. 7–8.
- Żak J.
1990 Aspekt metodologiczny prac syntetyzujących pradzieje społeczeństw wiślańsko-odrzańskich Józefa Kostrzewskiego, *Slavia Antiqua* 32 (1989–1990), s. 69–91.

PREHISTORY AND ARCHAEOLOGY AT THE UNIVERSITY IN POZNAŃ –
ITS YESTERDAY AND TODAY

S u m m a r y

The article provides the review of the history of archaeology at the University of Poznań. The origins of the University date back to the initiative of the Poznań Society of Friends of Sciences, and the day of 11th November 1918, when the Organizational Committee of the University of Poznań was established, headed by Heliodor Święcicki, with Józef Kostrzewski PhD (secretary; since 1914 the curator of archaeological collections of the Society), Michał Sobeski PhD, Fr. Stanisław Kozierowski PhD, later also Bronisław Niklewski. Development of prehistory in Wielkopolska was boosted by the Seminary of Prehistory (Department), established on 31st January 1919 (by a decree of the Supreme People's Council on the establishment of the Faculty of Philosophy), commonly known as the Institute of Prehistory, with Kostrzewski as its manager (director) for many following years. Less fortunate was the Seminar of Classical Archaeology – initially managed by Professor Jan Sajdak, then vacant for some time, and generally headed by Mieczysława Ruxer, although officially the manager was Kostrzewski. The names of the Institute at the University evolved historically. First it was the Institute (Seminar, Chair) of Prehistory, then the Chair of Archaeology (since 1951), and later the Chair of Prehistoric and Early Medieval Archaeology (since 1967); and since 1st December 1982, the Institute of Prehistory, as referring to Kostrzewski's Institute. Important archaeological publications, issued at the time were *Przegląd Archeologiczny* (Archaeological Review), and since 1926 *Z Otchłani Wieków* (From the Abyss of Ages). Kostrzewski became an icon of the Poznań archaeology. His school of prehistory had been created and then operated between 1924 and 1939, suggesting areas of research. Active scientific

life of the archaeologists from Poznań was interrupted by World War II. The researcher, including Kostrzewski, taken refuge in the so-called General Governorate. After the war, since 1945, the university centre in Poznań re-developed dynamically thanks to Kostrzewski, who at the time led three archaeological institutions: the Institute of Prehistory, the Institute of Studies on Slavic Antiquities, and the Prehistoric Museum, but focused especially on the latter. He formulated the purpose of prehistory as "learning of the most ancient political history and proving the everlasting existence of our ancestors the Slavs in the Oder and Vistula basins". Subsequent years after World War II were for archaeology in Poznań, including that at the University, the period of many changes, in terms of organisation, didactic activities, and research studies. Kostrzewski had set himself the goals of rebuilding archaeological institutions, re-establishing conservatory services, participation in the management of the Regained Territories. Professor Kostrzewski got involved in the rescue actions of materials from recovered western lands and Pomorze (Pomerania).

Between 1949 and 1953 there were methodological and organizational changes introduced within archaeology, including liquidation of the Institute of Slavonic Studies. Since 1950, university archaeology had been reformed. The basic unit became Chairs (since 1951), and within them Departments. In 1950 a new subject was introduced – the history of material culture, as a combination of former prehistory, classical archaeology and ethnography, but soon the experiment was abandoned. In 1951, at the Congress of Polish Science, the decision was made to create a Polish Academy of Sciences. A very important event in post-war Poland, which changed the image of contemporary archaeology in the entire country, was the establishment, as the initiative of historians from Warsaw, in 1947 the Management for Research on the Beginnings of the Polish State. It started with Witold Hensel's article *Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy* (The need to organise a great anniversary), which was published in 1946 and gave rise to the largest excavation campaign in Europe. Towards the end of 1947 Management for the Research on the Beginnings of the Polish State organised a conference devoted to the celebrations of the Millennium and on research in Biskupin, Gniezno and Poznań.

Contemporary development of the Institute happens to be associated with the establishment of the Institute of Prehistory (1982). Since its establishment the Institute has conducted extensive research and teaching activities. It has constituted an important training centre for young archaeologists. Those who completed their education in the Institute played very important roles in the scientific life and in the organisation of Polish prehistory, earning it a high position worldwide. Among the graduates there have been numerous professors of high scientific authority, members of many national and international societies and scientific organizations. Archaeological centre in Poznań for many years had been the training centre for students from across Poland in broadly defined field prospecting, being the centre developing new research techniques and rules of archaeological documentation system. Also overseas students and graduates happened to arrive here to gain more experience. Today the Institute in this respect is also one of the leading institutions in Poland. Students from Poznań, due to the high level of their efficiency in field work, are wanted by foreign expeditions and participate in excavations throughout Europe and sometimes also beyond. Specialisations currently developing at the Institute of Prehistory might be as follow: prehistoric and medieval archaeology, ancient and oriental archaeology; theories and methods of archaeology, archaeological heritage. Most importantly, within archaeology, characterized by constant growth of new sources (field work such as archaeological excavations, non-invasive prospection – aerial photos, geophysics, etc.) and the constant development of increasingly sophisticated and

precise methods, each of the topics may find new solutions. Young scientists from the Institute of Prehistory pursue basic research related to the current scientific problems of archaeology, concerning prehistory and the Middle Ages, as well as the modern era, and its social functions (including the protection of the archaeological heritage, museums), not only in Poland, but also in Europe or even worldwide. This allows for quite an extensive individual or team cooperation with representatives of the historical, social and natural sciences, especially in Europe, including international grants and joint research projects, leading to monographic publications. They usually represent high, international level. They are all concerned with key issues in development of archaeology in Poland, Central and Eastern Europe, and other regions, while in case of the Ancient and Oriental Archaeology they are often pioneering ones, since they concern not only the dynastic periods, but also pre-dynastic. The various areas of research and detailed achievements have been presented in subsequent articles of this volume.

Translated by Lucyna Leśniak